

MÓRICZ ZSIGMOND: AZ ISTEN HÁTA MÖGÖTT

UTASI ANIKÓ

„*Az Isten háta mögött.* A kisváros regénye. Roppant sok alakkal, mert a kisváros egy nagy család. Mindenki összetartozik. Nem egy embernek és egy családnak a regénye, hanem az egész városé. Harminc házasságtörés. Képviselőválasztás utóizgalma. Papválasztás a lutheránusoknál.”¹

Ennyi volt a regény terve, hogy azután, ha nem is hajszálpontosan a tervet követve, 1911-ben Móricz Zsigmond megírja „a kisváros regényét”. S nem pusztán azt. Bori Imre figyelmeztet arra, hogy a Móricz-regények rétegezettek.² Így *Az Isten háta mögött*ben a „kisvárosi rétegbe”, a kisváros rajzába illeszkedik bele egyrészt egy házasságtörési kísérlet históriája (melynek középpontjában Veres tanftóné áll), megkülönböztethetünk egy „bovarynés réteget”, másrészt egy valós házasságtörési történetet (melynek az albíró a főszereplője), illetve egy „diáktörténetet” is (Veres Lacival a centrumban).

Dolgozatunkban a regény e néhány rétegét vizsgálva kísérreljük meg a szöveg elemzését.

Először vegyük szemügyre a miliót, a regény színhelyét, Ilosvát. Magáról a város külsejéről, az exteriőréről nem sokat tudunk meg, parasztszekerek döcögnek a kikövezett úton („a mi trachitunk, az ilosvai trachit országos hírnévnek örvend”), s az utca túlsó oldalán sorjáznak az apró boltok: „... s mindenféle szagok áradtak ki szinte szemmel láthatóan a sötét, alacsony ajtókon, amelyek zömökek, mint a bányabejáratok, s csakugyan aranybánya is van mögöttük az ezernyi portékával telt apró zughelyiségben. A ház mögött magas, dísztelen, sárga emeletes ház állott, amelynek felső ablakai még átkukucskáltak az első ház tetején, mintha lábujjhegyre állva szeretnének kileskelni a piacra, ahol roppant érdekes látnivalók lehetnek . . .”

Hiszen a regény cselekménye többnyire belső terekben zajlik. Itt van mindjárt a nagyvendéglő: „Piszok és szemét bőségesen volt a boltíves kapu alatt. Trágyabűz csapott ki az udvar felől, s pálinkaszag a jobb oldali ivó nyitott ajtaján át.”

S a híres-hírhedt diáktanya, a Víg-kamara: „Amint benyitott az udvarról, nagy füst csapott a szemébe. Sokan voltak odabenn, hirtelen nem is tudott tájékozódni, kik. Négy fenyőfaág volt a szobában, egy asztal, néhány szék, egy sifon és négy láda, ez volt minden bútorzat. A fiúk az ágyakon heverésztek, kettő-három is egyen. A székeken senki sem ült rendesen, hanem a sarkán táncolt, mindannyian cigarettáztak s a kályha melletti széken egy flaskó volt, még félig borral. Azért volt ott, hogyha kell, könnyen el lehessen tüntetni.”

Veres tanítóék otthona sem sokkal különb: „A szobában idegen szag volt, régi sok borozás nehéz emléke, rosszul felkotort s leülepedni nem tudó füst és por szaga, a bútorok avult enyve, a falak tömlöcszerű hűvössége.”

A kisváros lelkét leheli a „rikító olcsó színnyomat a falon, két képecske, az egyik boldog, s a másikon duzzogó fiatal házaspár . . . A szemközi falon . . . Darabja egy korona rámásztul.”

Tehát füst és por mindenütt. Valódi porváros Ilosva. Akár Sárszeg testvérvárosa is lehetne. Móricz Zsigmond „szürkével fest szürkére, a legpompásabb árnyalatokat”³ hozva létre. Igen, az alaptónus a szürke, ám a regény szövetén átütnek a vörös foltok: a tanítónénak „olyan széles, lapos, *piros sapkája* van” (a kiemelések, a továbbiakban is az enyémekek, U. A.); Laci „tisztán látta a nagy barna csónakot s *vörösre rozsdált bádognántjait*”, s „nagy, *vörös ökle* remeg”; elővillan a mézsáros „*véres, szennyes köténye*”; a polgármester-kisasszonyok piros ruhát viselnek („mint a légy a *málnaszafiban*”, úgy festenek); az albíró az ablakon át a templomra lát: „Mállottak voltak a falak, a *lilászöröses vakolat* nagy darabokban lehullott, s a szürke malter és a *fekete-vörös téglaváz* kitetszett. Olyan szomorú volt a templom, az istenháza, mint az árva, akinek nincs gondviselője, mint ez a város, ez a nép, ez az élet, ami itt folyik. Menyecske ment lent az utca túlsó oldalán, sötétbarna alapon *tompa piros virágok* voltak beszöve a ruhájába.”

S föltünetedezik egy-egy piros arc: a Mácsik „puha, *piros*” képe, a „testes, *vörös arcú Klein*” ábrázata, Marica „*fehérpiros* arcocskája”; s Veres tanítóné „*piros, széles szépmetszésű ajkai*” nevetnek sokat ígérően a férfiakra.

Meglepő, hogy ebben a regényben mennyit pirulnak a szereplők, mégha tudjuk is azt, hogy Móricz elsősorban belülről ábrázolja hőseit, azoknak indulatait vizsgálja, azt kutatja, mi megy végbe az emberek lelkében. Bardócz kolléga például „*fülig vörösén* azt számolgatta magában, meddig mennek még el ebben a városban az ő megaláztatásában”. A káplán, „aki úgy *tudott pirulni, mint egy lány*”, több ízben is „*fülig vörösödött*”, „*kissé elpirult*”, máskor „az ajkai

szétnyíltak, s haragos vörösen gyúltak ki”. S a regény figurái közül talán Laci az, akinek az arcszíne a legtöbbet változik: „az öcskös elpirult”, olvassuk, majd „a homloka veres volt”, „a diák elpirult”, „arcába szökött a vér”, majd ismét „fülig vörösödött”, „pirosság gyúlt ki az arca élén”, vagy „lángvörös arccal” hallgat éppen. Még Veres Pálnak is (nem véletlenül választhatta Móricz a Veres nevet sem; beszélő névről van szó tehát!), akiről a legkevesebb emóciót tételeznénk fel, aki „úgy ivott, mint a pulyka, behunyva szemét”, még neki is dühében „az arca ki volt vörösödvé”, s gyanakvásában „az arca kigyúlt, mint egy lampion”. S még a fölényes, eleinte kívülállóként szemlélődő albíró is „kissé elpirult”, majd később „a fiatalember alulról fölfelé, egész testében elvörösödött”.

A vörös színre asszociál természetesen a vér is, mely a fölpezsdülő érzelmi vágy megtestesítője a regényben (s amellyel egyes korabeli kritikusok nem tudtak mit kezdeni: „százhetven lapon keresztül az öt darab állatember szerelmi »lihegését« és az asszonyi-állat görccseit írta” le Móricz Zsigmond Palágyi Lajos vélekedése szerint⁴): Lacinak „vér tolt az agyára, s majd leszédült”, máskor „mintha elektromos áram futotta volna végig, minden vére a fejébe tódult”, s „véresen tajtékos szemmel” várakozik, „véresre harapdálta ajkát, csikorgatta a fogát”, illetve „a fiúban szédítő gőzzel forrt fel egyszerre a vér”. A vén papnak is „elforrt a vére a saját hangjában megcsikorduló érzéstől. A szeme meghályogosodott, s a könnyes fátyolon át mindent lehetők látott, amire titkon vágyakozott”. Hiszen Móricz a „lelkiallapotok helyett a velük járó testi tüneteket írja le”.⁵ Így az albíró „egész vére örvénylett”, „vér tolt az agyába”, „az arca égett, a vére forrt, s férfi voltát érezte”, majd „a fiatalemberben újra elkezdett pezsegni a vér, s megfájdult a gerince a bujaságtól”; s egy pillanatban, amikor a mögötte elhaladó asszony véletlenül könyökével megérinti az arcát: „Lehunyta a szemét, s engedte, hogy a vére pezseve rohanjon végig az erein s csontjain.”

Pillanatok teltek el, s nem merte felnyitni a szempilláját, mert azt hitte, ezzel elmúlik a kéjes izgalom. Az arcán égett az a könnyű sáv, ahol végigsiklott rajta az asszony bőre; a vére meg volt bolondulva, s amint végig-végigrohant a testén, újra csak visszafordult, s arra a helyre tódult, mint valami vad csorda, amely a kőfalon át érezte meg, hogy kint a zsákmány, amely maga adja magát, s mégsem lehet megrohanni.”

Veres tanítónét is, „akit csak heves, de kielégülésre nem jutó érzékisége és egy jobb, gazdagabb élet után epekedő öntudatlanná fojtott, hisztérikus vonaglásokká csökevényedett vágya”⁶ különböztet meg a többi nőtől, „valami örvénylő, kábuló szédülés fogta el s átvillant benne minden keserűség, minden hiány, amit valaha életében érzett, a fejébe vér tódult, s megszűnt az ellenállása”, majd a „nagy vértódulástól elsédülve leomlik az ágy elé”. Móricz Zsigmondot

más műveiben is élénken foglalkoztatták a női szervezetben végbemenő biológiai folyamatok (gondoljunk csak *A galamb papnéra*), és az azok nyomán fellépő pszichikai változások, így „*Az Isten háta mögött* is egy, a női élet legfontosabb periodikus jelenségétől előidézett, nagy érzéki krízist fest”⁷; itt a vér mint konkrétum van jelen, a regényen végigvonuló vérképzet itt nyer végső megnyilvánulási formát: „Amint egyet fordul az ágyban, valami hideget érez, ami a combjához tapad, s oly gyenge, hogy nem bír mozdulni.

– Ja, már tudom, mi bajom volt – mondja s kiszámítja, a hónapnak hányadika van ma . . .

Újra elalszik a gyengeségtől s a nagy *vérveszteségtől*.”

E kisebb kitérő után azonban térjünk vissza egy pillanatra még a „kisvárossághoz”, mert nem csupán a külsőségekben van jelen, ott van majd minden szereplő mozdulatában, szavában, cselekedetében, egész ellehetetlenült életükben. Pletykák, áskálódások, Dvihallyné cselédproblémái, képmutató papok és tanárok, kedélyes csipkelődésekkel fűszerezett sörözések a vendéglőben – mind-mind tartozékai az ilosvai létnek. Lehúz a porba, fojtogat a kisváros, ahonnan nincs menekvés, sugallja Móricz (vagy ahogy az albíró fogalmaz a regényben: „röghöz vannak ezek kötve! soha ezek, soha nem mehetnek el ebből a városból, éljenek bár száz esztendőig, s történjék akkora földindulás, amely az egész világot felforgatja”), hőseinek szájába adva az ítéletet: „Borzasztó, ez a pletykaváros! Az már igaz, kérem, hogy csak Ilosvára ne kerüljön valaki, mert ilyen pletykafészek Magyarországon nincs több!” – mondja a sánta fiatalember, „Borzasztó ez az utálatos kis város!” – vélekedik Laci, és hasonlóan az albíró: „Mégiscsak utálatos ez az egész kisváros . . . Alacsony, becstelen, erkölcstelen, utálatos, utolsó nép!”; itt még az ételeket is másként készítik, az albíró „szíve megvonaglott”, amikor a túrőcsusza nem galuskaformában, hanem metéltnek vágva kerül elébe.

S hárman valamiképp elütnek ettől a környezettől, ők az „idegenek”, elvágódnak ebből a sivár kisvárosból, *Az Isten háta mögött* három pólusa: Veres tanítóné, az albíró és Laci. Vargha Kálmán állapítja meg, hogy „az albíró neve egyszer sem fordul elő a regényben”.⁸ De tulajdonképpen a tanítóné nevét sem tudjuk meg. Ő az asszony. Pontosabban az Asszony, „az igazi kisvárosi extrapéldány”, ő a mágnes, a férfivágyak felkorbácsolója, s „csak a belőle öntudatlanul kiáradó heves érzékiség emeli fölébe környezetének”.⁹ Nem hinnénk, hogy „a méltatlan környezet húzza le és teszi tönkre”¹⁰, mert hiszen ennek a se nem szöke, se nem barna, aranyfogú („Hisz nincs rajta semmi más feltűnő”) tanítónének „primitív s szinte állati szűk gondolatai” vannak „hihetetlen tágas testi érzésekkel” párosulva, zongorajátéka le van egyszerűsítve, akár az egész ilosvai élet: „Az asszony nagyszerűen megoldotta a saját élete zenéjének titkát. Valóságos boszorkánykulcsot talált, amely örökre képessé

tette, hogy népdalzenével ellássa a maga társaságát. Jobb kézzel játszotta az énekhangot, a ballal pedig minden hanghoz leütötte a szabályos fő akkordot, már ahogy tőle és a zongorától telt.”

Vagy gondoljunk a malacos históriára – s itt áll teljes közönségességében előttünk Veres tanítóné alakja, akinek legnagyobb bánata, hogy férje nem viszi el az Elite-bálra, s hogy nem tud bekerülni a kisvárosi arisztokrata társaságba. Tragédiáját talán abban kell látnunk, hogy nem tud fölbe kerekedni környezetének, nem az húzza le őt, ő idomul hozzá („Vége a regénynek! – gondolta magában”), annak ellenére, hogy a kritikus pillanatban megpróbál kitörni, fellázadni, öngyilkosságot kísérel meg.

Mindenesetre az ilosvai férfinépség szemében a tanítóné „mesés asszony”, „fiatal”, „á, remek asszony” (áradozik Máté Pista), „érdekes asszony”, „nagyszerű asszony”; „és milyen szép asszony” (mondja a káplán); ő „a bestia!”. Nyilván elénekelhetnék a költővel (ha Ilosván olvasnának verseket):

...
*Látlak angyalnak és ördögnek,
 Dicső valónak, tunya dögnek,
 Látlak mindenkinek.*

*Látlak életnek és halálnak,
 Tornak, gyásznaak, áldásnaak, bálnak,
 Látlak mindenkinek.*

*Száz alakban, százképpen látlak,
 Látlak Ruthnak és Delilának,
 Látlak mindenkinek.*

S ez a bestia „egyszerre le tudta kötni mindenik udvarlóját, s olyan gazdagnak érezte magát, hogy ez a délután egész életére kifizetheti”. Arról a délutánról van szó, amikor a tanítóék otthonában egyszerre látjuk az összes szereplőt: itt van a káplán, az albíró, Laci, az öreg pap, Dvihallyék. „Ez a részlete a regény legnagyobb eredménye, mert Móricz valóban meg tudta oldani nyolc alak együttesét, állandóan egymásba fonódó beszélgetésének és érzelmeik hullámmzásának az ábrázolását úgy, hogy közben mindegyik alakban egy-egy kis magándráma játszódik le”¹¹, ez az a délután, amikor kiderül, „ebbe az asszonyba az egész világ szerelmes”, s amikor „tisztába jött mindenki azzal, hogy mi van itt”.

Az asszony eleinte ura a szituációnak, élvezi a helyzetet egészen addig a pillanatig, amíg föl nem tűnik Marica, aki horgolásügyben szaladt át a szom-

szédből. „Ebben a kislányban már, mint a tenger vizének cseppjében, benne volt a kisváros arisztokráciájának minden gőgje.” Ez az, amit az asszony nem tud elviselni, fölforr az epéje, mert eszébe jut, a kislány anyja „tagja a legfelső társaságnak ebben a városban, és nem adta vissza a vizitjét! . . . A legképtelenebb sértés a kisvárosi társadalomban, amit nem lehet elfeledni”. A tanítóné tudja, mégha „húsz férfi szalad is utána, mégse emelkedik vele a tekintélye”.

S ekkor robban minden. A hangulat pattanásig feszült, nincs tovább: az asszony durván elutasítja a vén pap közeledését („utálatos vén szamar!”, „undok vén disznó!”, „vén bakkecske!”), s a káplánnal együtt kiteszi a szűrét („Menjenek a fehér ló . . . fenekibe!”). Az ízléstelen szóváltásnak nincs azonban vége, hiszen most már nincs megállás: Dvihallyéknak is kiadja az útját.

Az Isten háta mögött „bovarynés” rétegét elsősorban a Flaubert-analógiák adják. A francia szerző regényének hősnőjét először az albíró említi: „Bovarynéra gondolt, akinek az esete oly nagyszerű volt, de amely nem fog ismétlődni soha. Nincsen olyan nagy nő a kisvárosban . . . Ahhoz, hogy valaki olyan arányúvá fejlődjék, ahhoz valami nagy kultúra kell . . . Micsoda karikatúrája ez a világ, amiben élünk, a karikatúrának . . . Ez már a közönségesség. Az unalmas, egyszerű közönségesség . . . Hol vannak azok a színek, hangulatok, amiket a francia kisváros ködös emléke a könyvön keresztül meghagyott . . . Ott színe, illata van az életnek . . . De itt olyan józan, olyan szimpla minden . . . nem lehet valami közönségesebb, mint egy házasságtörés ebben a társaságban.”

S először merül fel a házasságtörés gondolata is a regényben. Az albíró meg van győződve róla, hogy a káplán és az asszony között „az éjszaka baj történt”, „hogy annak a bestiának viszonya van mindenkivel”, s szinte természetesen veszi, magától értetődőnek tartja Veres Pál megszólítását: „Jó reggelt, Bovary úr!”, „Kedves Bovary úr”, „Na, Bovary úr, megvan az igazság”. A Bovary név még egyszer felbukkan, a regény végén, ezúttal Veres tanító ajkairól röppen fel: „Mindig valami Bovari úrnak szólított, pedig többször mondtam neki, hogy Veres Pál vagyok. Ami mégis nagy különbség!” Természetesen, Veres Pál nem Charles Bovary, Veres tanítóné nem Emma, s Ilosva sem Yonville. Mégis a két nő sorsa között megvonhatjuk a párhuzamot.

Mindkettejük házassága boldogtalan, mintegy menekvés volt számukra a férjhezmenetel, a vélt jobb élet ígérete. „Úristen! Mért is mentem férjhez?” – tűnődik Emma. „Tűnődött, nem lett volna-e mód rá, a véletlen más játékai révén, hogy a sors egy másik férfit hozott volna az útjába . . . Mert végre is nem minden férfi ugyanolyan, mint az ő ura.” Veres tanítóné is megbánta már, hogy férjhez ment: „Eladtam magam. Mit várhattam huszonhatéves koromban egy öreg férjtől . . . Persze, raboskodni hivatalban, mint tömlőcben, szekatúrák közt. Még ez is menekvés volt!”

S mindkettejük férje öregedő, megunt, tehetetlen, nemszeretem ember: „Charles társalgása oly lapos volt, mint egy kitaposott gyalogút”, „s tökéletes önelégültséggel ette a déli marhahúst, hámozta meg a sajtját, harapott az almájába s ürfette ki a korszóját, azután meg levetkőzött, hátára feküdt s horkolni kezdett”. Emmát különben „Charles egyre jobban és sűrűbben idegesítette”, aki „a korral együtt, mind vaskosabb szokásokat vett fel: étkezés végén szétvagdalta az üres palackok dugóit, ha evett, a nyelvvel tisztogatta a fogait, a levest hangos hörpöléssel kanalazta, s mivel kezdett elhízni, amúgy is apró szemei, arca puffedsége miatt már-már a halántékáig húzódtak”. Veres Pál, aki „egy száraz és egész műveletlen ember”, sem sokkal különb. A káplánnal való borozgatás következményeként például lefordul a székről: „Egész ügyesen esett, mintha nagy gyakorlata volna a testének az ilyen pózokban. Maguktól rendezték el tagjai az esést, hogy sima lecsúszás lett belőle.” A tanító életfilozófiája különben is az, hogy: „A dísznó szégyellje magát, mert bort se iszik, mégis lefekszik a sárba! Ember nem szégyellheti! Az ember bortól fekszik le! . . . Az nem szégyen, amit borosan tesz valaki!” Egyébként az ő élete is leegyszerűsített élet, bonyodalommentessé van redukálva, a terhes indulatok kiiktatásával elviselhetővé alakítva: „Nem lehet másképp megélni, csak felületeskedve. Röpködni, ugrálni, s minden igazi gond és gondolat elől elszórakozva szökni. Így még túrhető az élet, de hogy az ember egy percnél hosszabb ideig feszüljön neki valami kemény dolognak!” – vallja Veres Pál.

Emma a férj, a környezet („ez az egész unt vidék, ezek az ostoba kispolgárok, ezek a szűkös viszonyok”) szorításából próbál szabadulni, s Léon illetve Rodolphe karjaiban találja meg ideig-óráig a boldogságát. Veres tanítóné azonban csupán a lehetőségek küszöbéig ér el. „Kétszer menekült meg a szegénytől.” Először a káplánt szalasztja el, másodsor az albíró. S harmadszorra sem sikerül neki a „nagy elhatározás”, amikor eldönti, hogy véget vet „az eleven özvegyeknek” (hiszen még az ötgyermekes Dvihally Toncsinak is nagyobb kanállal méri a sors az örömet: „Mi a kiaszalt Dvihallyné, mégis több része van az életből, mint nekem, még ma is”): Lacit nem találja a szobájában.

S amíg Bovaryné mérget vesz be, s a regény végén meghal, addig *Az Isten háta mögött* tanítónéja kiugrik az ablakon, csakhogy: „ojan szerencsésen este le, csak mintha . . . segreeste vóna” – Veresék cselédasszonyának adja a szájába a szavakat Móricz, ezzel is hangsúlyozva, a „karikatúra karikatúrájáról” van szó. Ilosván még öngyilkosnak lenni sem lehet.

Akinek a házasságtörés sikerül: az az albíró; még ha az élete árán is. Azt is mondhatnánk, ő az áldozat, a kisváros áldozata, az, aki nem tud beleilleszkedni környezetébe, s talán ezért is hal meg olyan banális módon.

Az albíró a szemlélődő, a kívülálló, a nagyvárosból érkezett, aki „nem keveredett bele a korpába”. Az albíró az, „aki messze kívül állott”. „Idegennek,

messzevalónak érezte magát. Mért van ő itt, mit akar, mit keres itt! Egyáltalán minek tette be a lábát ebbe a házba, ebbe a városba.”

S ő az, aki valamely érdekes történet után nyomoz, amolyan igazi kisvárosi botrány után szimatol. („Már régen bántotta, hogy itt él ebben a kisvárosban, amelyről a legfurcsább képe van, s olyan történeteket hall, hogy az embernek a szeme-szája eláll a bámulattól, és neki nem akad a szeme elé semmi.”) Így kerül ő is az asszony bűvkörébe, elvesztve egyúttal semlegességét, fölényét is.

A vendéglőben Bertácska, a kasszírnő előadásában (a malacos-históriáról van szó) hall először a tanítónéról: „Az albíró egészen meg volt döbbenve. Roppant hatott rá ez a pár szó. Mintha varázsvesszővel egy pillanatra szétcsapták volna előtte a közönséges élet piszkos hullámain, s ő egy villanásnyi ideig lepillantott volna az élet mélyébe, ahol sok-sok érdekes kincs van elásva.”

Megjön az „illúzióteremtő hangulata”, látni akarja az asszonyt. Azonban Veresék otthonában a kincset nem találja; talmi a ragyogása annak az ékszernek. Szerелеmről (lehet is szeretni Ilosván!) persze az albíró esetében sem beszélhetünk. Az albíró orrfintorítva szemléli az egész kisvárosi emberkollektíót, tulajdonképpen Veres tanítónét is lenézi („Sajnos, ő kissé előkelő ennek az asszonynak.”), s éppen úgy, mint vetélytársai, az asszony érzékiségének lesz rabja („Van is ennek szívé! A teste! Az felizgatta!”). Ám az albíró rangján alulinak érzi, hogy „tacsókókkal” versenyezzék a nő kegyeiért. „Olyan olcsónak érezte a húsvásárt, hogy a szaga is megcsapta az orrát”, ezért a közjegyzőné hálózobájába menekül.

Az albíró, a „csinos, magas, elegáns fiatalember” válik végül egy közönséges, szimpla történet szenvedő alanyává (emlékszünk még szavaira a regény elején: „nem lehet valami közönségesebb, mint egy házasságtörés ebben a társaságban”): a hazatérő, féltékeny férj haragja elől kiugrik az ablakon, „ott van egy csomó fa, olyan ölfa, és úgy megüti magát, hogy be kellett vinni a kórházba. Úgy, ahogy volt, csórén”.

Az idegent, a nem közülük valót, a másra vágyót tehát kiveti magából a kisváros. Móricz ismételten aláhúzza: a karikatúra karikatúráját írta meg művében.

Az *Isten háta mögött*nek van egy „diákos rétege” is. Nemcsak a kisvárosi diákságának életéről van szó ezekben a regényrészletekben, hanem Veres Laci férfinév választásának története is lejátszódik a szemünk előtt. Az *Isten háta mögött*nek nincs kimondott főszereplője, ellenben, ha a hősök közül mégis meg kellene jelölnünk, Veres Laci lenne az.

„Az író ebben a regényben fedezi fel a kamaszt művészete számára.”¹² S rajzolja meg Veres Laci figurájában fiatalkori önarcképét Móricz Zsigmond. Művébe több önéletrajzi fogantatású élményt, eseményt beleszótt. Például Veres tanító a káplánnal iszogatva meséli el a következőket: „Mikor az én

nagypám a lányának bútort csináltatott, kivágott két öreg diófát a kertben, és odavett egy asztalosmestert családostul, és ez tavaszig dolgozott neki. S ott volt nála az öt gyerekével.”

Az *Életem regényéből* ismerjük ezt az eseményt. Móricz Bálint megrendelésére készül „Az új bútor, a diófából csak most pár éve csináltatott bútor, a becsi asztalos egy évig lakott a családjával a méhesben, míg elkészült vele”.

S az sem véletlen, hogy Veres Laci éppen a latint tanulja, egy Horatius-ódát fordít „puska” segítségével: „Undorodva nézett rá, s azt gondolta, mennyi genitivus partitivus és mennyi gerundium absolutum lehet ebben a versben.” Móricz 1922-ben így számol be iskolai élményeiről: „Én el voltam tökévelve, hogy többet a pataki iskolába be nem teszem a lábom . . . Memóriahiány . . . Latintanár megtette a maga igazolására, hogy ötször szólított fel ugyanabból a tíz sor Ovidiusból, hogy mondjam el könyv nélkül, ötször belesültem, közmultság volt, hogy az órát azzal kezdte, hogy engem produkált . . . Némethanár egyetlen szót, ha nem tudtam fordításban, hagyott ott állani negyedóráig, s ki nem segített, míg csak az egész világ előtt bizonyossá nem lett, hogy tényleg s valósággal nem tudom, s ő nem csal . . . Számtantanár: pattogó katona, »aki a szemét ezredmilliméterre megmozdítja, én már azt is észreveszem! Kezeket karba!« Megiszonyodtam a mathezistól.”¹³

Talán a sárospataki élmény is hozzájárult ahhoz, hogy Móricz megkomponálja regényének két figuráját: Kopót, ezt a szervilis, direktora előtt hajbókoló tanárt, aki vizeszínű szemeivel fürkészik a diákok után, zsebében noteszal, készen arra, hogy a legapróbb kihágást azonnal följegyezze, illetve jelentse följobbvalójának, és Njámnjámot, az igazgatót, aki bevallja, hogy „nagyon szigorúak vagyunk”, s Veres Lacit és társait is csupán azért menti fel a büntetés alól, mert amikor a városban „egy házasságtörési dráma van”, nem akarja, hogy „éppen most iskolai botrány is legyen”.

A korán megismert szerelem élményének („Kisfiúcska volt, legfeljebb öt éves, mikor legelőször játszott álmában kisleánnyal!” – olvassuk Veres Laciról) önéletrajzi vonatkozását is megtaláljuk az *Életem regényében*: „mert nekem most volt egy olyan játékom, amihez hasonló nem volt, de ezt nem volt szabad tudni . . . senkinek a világon”. Móricz Zsigmond Istvándiban eltöltött gyermekéveire esik a Zsuzsika-epizód. „Semmi életemben annyira nem tudott melegíteni, mint a Zsuzsika szoknyája . . . hatéves lehettem.” S idézzünk még egy részletet az írónő önvallomásából: „Ha én oly egészséges vagyok s annyi kielégülésem van, mint Csésén volt, akkor nem kellett volna szerelembe menekülni. Akkor éltem volna, vigadtam volna, tomboltam volna, és fizikai kielégülésben lett volna részem. De folyton csak visszahúzódni, senkit meg nem fogni, meg nem markolni, tiporni, birkózni, verekedni, az izmokat jóllakítani: én egy lefojtott szellemke lettem ebben a szerencsétlen Istvándiban.

Ilyen állapotban meg lehet örülni. Még a nagyanyámat sem ölelhettem meg, nem engedte, hogy zavarjam: hagyj békét, bepiszkítod a ruhámat, meg vagy bolondulva, mit kapaszkodsz rám, ilyen illetlenség! De éppen az hiányzott, hogy senkire se kapaszkodhattam: az embernek kell egy másik ember, akivel fizikailag érintkezzék, vagy beszárad a szív.”

Veres Laci és diáktársai is „lefojtott szellemké”. Laci „idegeiben valami erős feszültséget érzett”; „Borzasztó. Mintha börtönben volnék” – gondolja. „Iszonyú mohó nemi izgalom”, „az egészséges, kitörésre váró hőség” feszíti a fiúkat. A lefojtott érzékiség azonban utat talál magának, a felszínre tör, a „bűn” különféle formáiban: itt van az újság olvasása („Vajon megvette már Gacsal a Fidibusz új számát?”), azután „a zárt ajtó mögött” felidézett kép, az „önmagába merülés”, „Laci megfigyelte, hogy a tüdővésztes fiú kezében megállott a toll, és remegett . . . Utálatosan, őelötte is ismert remegéssel merült önmagába”, s a végső stáció, a bordélyház. Ahová végül Laci is eljut, hogy sógornője csókja nyomán felváltta „a kém kövér aranypénzét”, „apróra a nagy aranyat”.

Veres Laci azonban nemcsak a szüzességét veszti el, hanem illúziói is szétporladnak az örömlány karjaiban eltöltött éjszaka után. „Minden illúziója odavolt”, „rettenetesen ki volt ábrándulva”. Úgy érzi „Az elveszett paradicsom ez! A megismerés döntötte meg a fantázia paradicsomát”. Miközben siratja régi énjét, idealizmusát, arra gondol: „mennyire nem volt tegnap fogalma arról, milyen ragyogó angyali tisztaságban él! s milyen vággyal, milyen boldogan ment a vágóhídra”.

Ezen a ponton ismét találkozunk a két regény, a Flaubert-é és a Mórircs Zsigmondé. Mert „Emma már úgy érezte, hogy minden illúzióját elvesztette, hogy már nincs mit tanulnia, nincs mit éreznie az életben” (akár Veres Laci, aki „most már nem vár túlzott valamit semmitől”), s Bovary Emmára is az elveszett paradicsom élménye vár: „most viszont el sem képzelhette, hogy ez a nyugalom, amelyben él, azonos a megálmodott boldogsággal”.

Az *Isten háta mögött*-ben nemcsak Laci, de az asszony és az albíró is valamilyen formában leszámol illúzióival. Ami hármójukat rokonítja, „idegen” voltukon túl (persze idegenségük, elkívánczolásuk környezetükből különféle módokon manifesztálódik: a tanítóné dölyfös nagyravágásában, az albíró a „tisza szellemi társaság” levegőjére való áhítózásában, „valami tiszta és finom érzés” utáni vágyakozásában, Laci „éterbe”, „tisztultabb régióba” kívánczolásában), az az „elvesztett illúziók”-képzete. Hiszen az asszony is úgy érzi, „vége a regénynek”, most már nem várhat semmit az élettől, különösen szerelmet nem, mert „egy teljesen megvénült asszonyarc mered rá a tükörből”. Az albíró a tanítóné köré vont maga alkotta illúzióburka akkor foszlik szerteszét, amikor rájön, hogy az asszonynak mennyi kegyeltje van („Hányan járhattak előtte, ha

ilyen könnyen megy már a dolog”), egyszeriben nem látja olyan rózsásnak az életet, olyan nagyszerűnek a nőt.

Egy Veres Pálnak ellenben nincsenek illúziói, így hát el sem vesztheti azokat. Ő az, aki sértetlen marad az egész históriában, „friss volt, jókedvű, eleven”, sőt „egyszerre ő lett a város középpontja, a legérdekesebb ember”; a nap hősvé avatódik, hisz ő látta utoljára az albíró, s a kisvárosi népség szájtátva lesi a szemtanú szavait.

Természetesen, amikor *Az Isten háta mögött* rétegeiről beszélünk, nem különíthetjük el azokat, nem tekinthetjük különálló szövegrészeknek, hiszen a regényben át- meg átszövik egymást. Annál is inkább, mert Móricz ebben a művében „gondos szerkesztőművészetéről tett tanúságot” (Bori Imre), s „minden írói kvalitása ad találkozót egymásnak” (Vargha Kálmán) ebben a kisregényében.

Szédületes gyorsasággal pereg le a két nap eseménye, Móricz szinte egy percnyi pihenőt sem engedélyez olvasójának. Pergő párbeszédet követik egymást (majdnem az egész regény párbeszédes formában van írva, a szereplőket beszélgeti az író), ezáltal is mintegy „felgyorsítja” a szöveget, biztosítja annak lüktetését.

Különbén is van valami színdarabszerű az egész regényben. Ilosván, e hatalmas színpadon, mint színészek mozognak a hősök, itt játszódik le a „lélektani drámák” sorozata. Ilosván, e kisvárosi börtönben, mely fogva tart s a porba taszít. A tömlőcképzet néha egy jelzőben, máskor egy hasonlatban kel életre, a falak tömlőcszerű hűvösséget árasztanak, Laci is úgy érzi, mintha börtönben volna, az asszony nem akar „hivatalban raboskodni, mint tömlőc-ben”, hogy azután a házassága váljék börtönné számára.

S ha már színdarab: akkor tragikomédia. Amely csakis ilyen bezárt világú, minden szabadulási kísérletet vérbefojtó, lehetetlenné tevő kisvárosban játszódhat le.

Azonban, amikor Móricz Zsigmond a „kisváros regényét” írja, egy percig sem feledkezik meg arról, hogy „Az író az örök igazságok kutatója. Az emberi élet legmélyebb gyökereit keresi. Azokat az igazságokat, amelyek alapján az ember élni tud”.¹⁴

JEGYZETEK

¹ Idézi Móricz Virág: *Apám regénye*. Szépirodalmi, Budapest, 1979, 118. o.

² Bori Imre: *Móricz Zsigmond prózája*. Forum, Újvidék, 1982, 52. o.

³ Czine Mihály: *Móricz Zsigmond*. Gondolat, Budapest, 1979, 96. o.

⁴ Palágyi Lajos: *Az Isten háta mögött, Móricz Zsigmond „regénye”*. In: *Kortársak Móricz Zsigmondról I.* Akadémiai, Budapest, 1958, 164. o.

- ⁵ Kéki Lajos: Móricz Zsigmond. In: Uo., 217. o.
- ⁶ Schöpflin Aladár: Móricz Zsigmond új regényei. In: Uo., 144. o.
- ⁷ Kéki Lajos: i. m., 215. o.
- ⁸ Vargha Kálmán: Élmény és mű. In: *Álom, szecesszió, valóság*. Magvető, Budapest, 1973, 131. o.
- ⁹ Schöpflin Aladár: Móricz Zsigmond. In: i. m., 152. o.
- ¹⁰ Vargha Kálmán: i. m., 127. o.
- ¹¹ Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Szépirodalmi, Budapest, 1975, 111. o.
- ¹² Bori Imre: i. m., 53. o.
- ¹³ Az író önvallomását közli: Móricz Virág: i. m., 17. o.
- ¹⁴ Tulajdonképpen a *Tiúk* című novellája kapcsán fogalmazta meg e sorokat Móricz, de egész művészetére vonatkozólag érvényesnek tekinthetjük. Az idézet folytatása még egy bizonyítéka annak, hogy az író tennyre foglalkoztatták a nő élettani folyamatai: „Ebben az elbeszélésben azt fedeztem fel s azt írtam meg, hogy a nő psziché az első menstruáció alkalmával lobban ki, egész női létezésre. Ezt tudomásul kell venni az egész emberiségnek és az orvostudománynak s a kísérleti lélektannak.” Közli: Móricz Virág: Uo., 333–334. o.

IRODALOM

- Bori Imre: *Móricz Zsigmond prózája*. Forum, Újvidék, 1982
- Bori Imre: A Krúdy-effektusok. In: *Tanulmányok*, 10–11. füzet, Újvidék, 1977–78
- Czine Mihály: *Móricz Zsigmond*. Gondolat, Budapest, 1979
- Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Magvető, 1960
- Gustave Flaubert: *Bovaryné*. Európa, Budapest, 1958
- Kortársak Móricz Zsigmondról I.*, Tanulmányok és kritikák (1900–1919), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958
- Móricz Virág: *Apám regénye*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979
- Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött*. In: Regények I, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975
- Móricz Zsigmond: *Életem regénye*. In: Regények VI, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978
- Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975
- Rónay György művei. *A regény és az élet*. Magvető, Budapest, 1985
- Schöpflin Aladár: *Móricz Zsigmondról*. Szépirodalmi, Budapest, 1979
- Vargha Kálmán: *Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi, Budapest, 1967
- Vargha Kálmán: *Álom, szecesszió, valóság*. Magvető, Budapest, 1973